

VERDWENEN VENEN EN ONTBREKENDE ARCHEOLOGICA DE SITUATIE IN WESTELIJK NOORD- BRABANT

K.A.H.W. Leenders

Inleiding

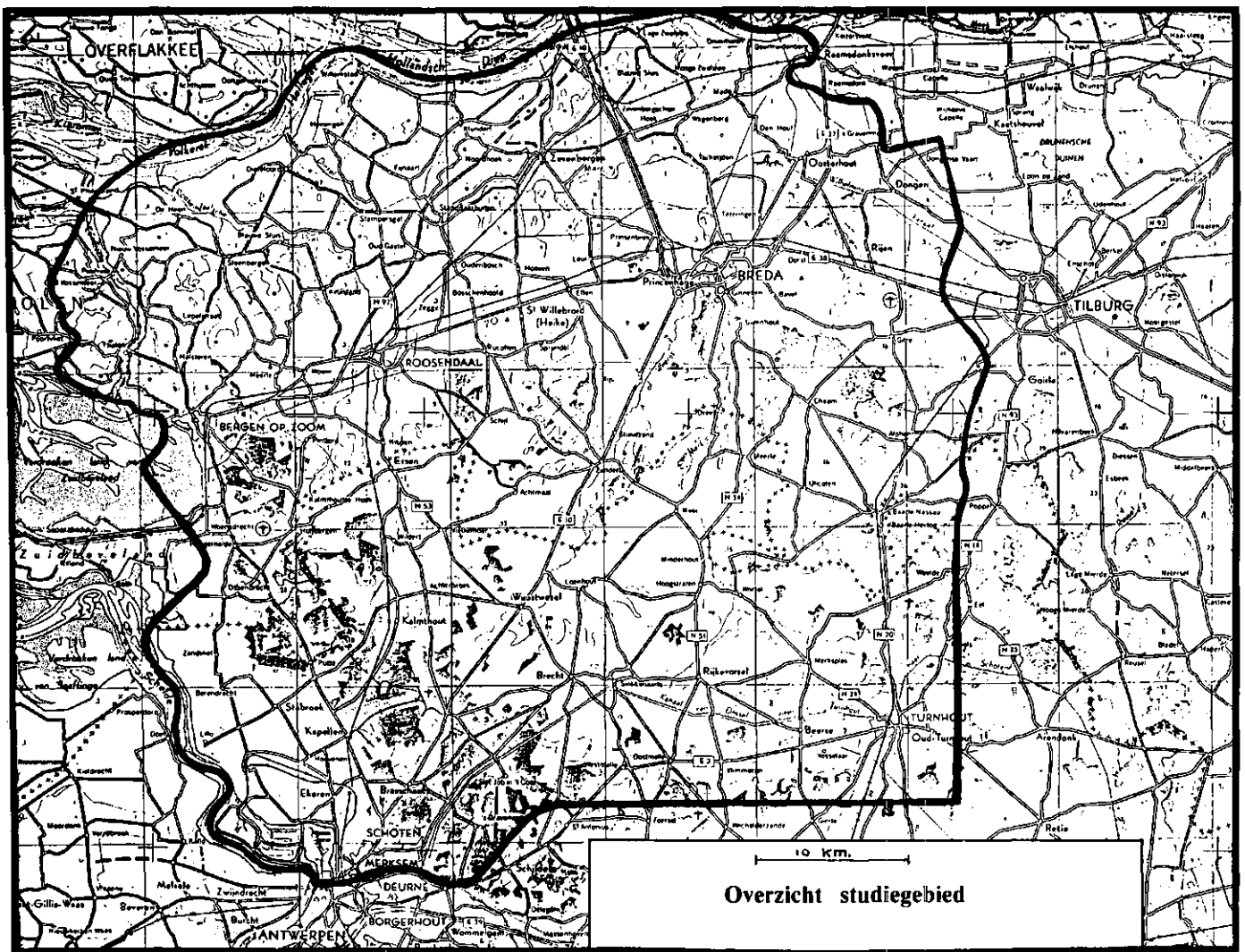
Bij de studie van de middeleeuwse geschiedenis doet zich de mogelijkheid voor om zowel met behulp van de historische en historisch-geografische methode, als ook met behulp van archeologisch onderzoek een beeld van het verleden te vormen. Beide benaderingen trachten dezelfde samenleving te leren kennen. De benaderingswijze is natuurlijk verschillend: worden historische documenten, teksten, afbeeldingen, kaarten en dergelijke gebruikt, of gebruiken we feitelijke overblijfselen uit de onderzochte periode, zoals potten en pannen, botten en stuifmeel? Beide benaderingen kunnen elkaar uitstekend aanvullen. Vanuit de archeologie worden er vragen op de historici afgevuurd en omgekeerd komen historici aandragen met problemen waarvoor ze van de archeologen een oplossing verwachten. Wat zeggen beide benaderingen nu over de middeleeuwen in de westelijke Kempen? Het is mogelijk om een op historisch materiaal gebaseerd betoog te houden, waarin een hypotetisch ontwikkelingsmodel geschetst wordt. Dat ga ik zodadelijk ook doen. De archeologische gegevens uit de streek zouden in dat model in te passen moeten zijn. Maar als we dat trachten te doen, blijkt dat de archeologen zowat niets te melden hebben. Dat is heel lastig: het model kan niet getoetst worden. Het kan dus ook niet verbeterd worden. De vraag rijst dan, hoe het gebrek aan archeologische gegevens ontstond en hoe we het kunnen opheffen.

De Westelijke Kempen tussen 250 en 1250

Westelijk Noord-Brabant en het aangrenzende deel van de Antwerpse Kempen (kaart 1) maakte in de periode 1250-1350 een opvallende ontginningsperiode door. In die ontginningsperiode kreeg de streek de structuur die ze tot de aanvang van de moderne tijden in grote trekken zou behouden.

Het is natuurlijk heel interessant om die periode van snelle ontwikkeling te ontrafelen. Kwamen de mensen van elders, of was het puur de aanwas van de al aanwezige bevolking die de drijvende kracht was? En als de mensen van elders kwamen, waar kwamen ze dan vandaan en waarom kwamen ze hier naar toe? Welke krachten werkten op elkaar in om uiteindelijk het evenwicht te bereiken dat zo lang stand zou houden? En waarom niet eerder of later?

Om deze belangrijke vragen te kunnen beantwoorden is onder meer kennis

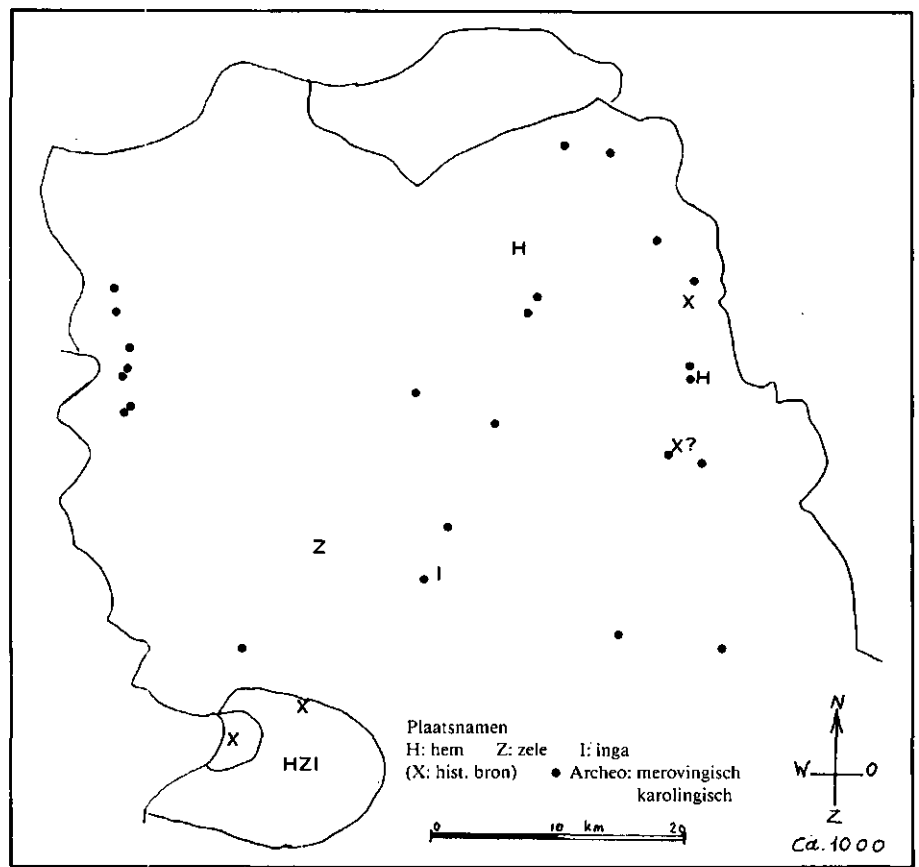
kaart 1 geografie studiegebied

nodig van de uitgangssituatie waarin de streek omstreeks 1250 verkeerde. De vraag of de eigen bevolkingsaanwas voldoende was kan bijvoorbeeld alleen beantwoord worden als we weten hoeveel mensen er waren en of er voor hen redenen en mogelijkheden waren om een plotse bevolkingsexplosie te veroorzaken.

Maar wat weten we eigenlijk over de situatie tegen het midden van de 13e eeuw? Bitter weinig! Dat wordt mede veroorzaakt doordat we naar de toestand op één bepaald moment vragen. We kunnen vermoedelijk gemakkelijker uitspraken doen over langlopende ontwikkelingen en aan de hand daarvan het stadium inschatten waarin die ontwikkelingen op dat cruciale moment verkeerden.

Die langlopende ontwikkelingen omvatten de ontwikkeling van de streek vanaf de instorting van de bevolking ca. 250-275 AD. Dat is een indrukwekkende periode van bijna 1000 jaar! Deze periode valt zowel merendeels samen met die van het Kempenproject, dat ook de Romeinse periode nog mee neemt, als met die welke Hendriks bestrijkt in zijn recent gepubliceerde studie van een ander aangrenzend gebied: de beneden-delta van Rijn en Maas. Overigens, bij een bespreking van die laatste studie stelde Rentenaar de vraag aan de orde hoe de door Hendriks beschreven

kaart 2 van Loon 1e en 2e zône
bij Antwerpen, vroege andere

ontwikkeling van het gebied van de grote rivieren past bij die van de aangrenzende gebieden ten noorden en zuiden ervan. Ten zuiden: dat is bij ons! In de Algemene Geschiedenis der Nederlanden kon Verhulst het Kempengebied amper betrekken in de beschouwingen over de ontginningsgolven die de zuidelijke Nederlanden in de middeleeuwen overspoelden. Hij kon dat niet omdat de landschapsgeschiedenis van de Kempen nog steeds niet duidelijk is.¹

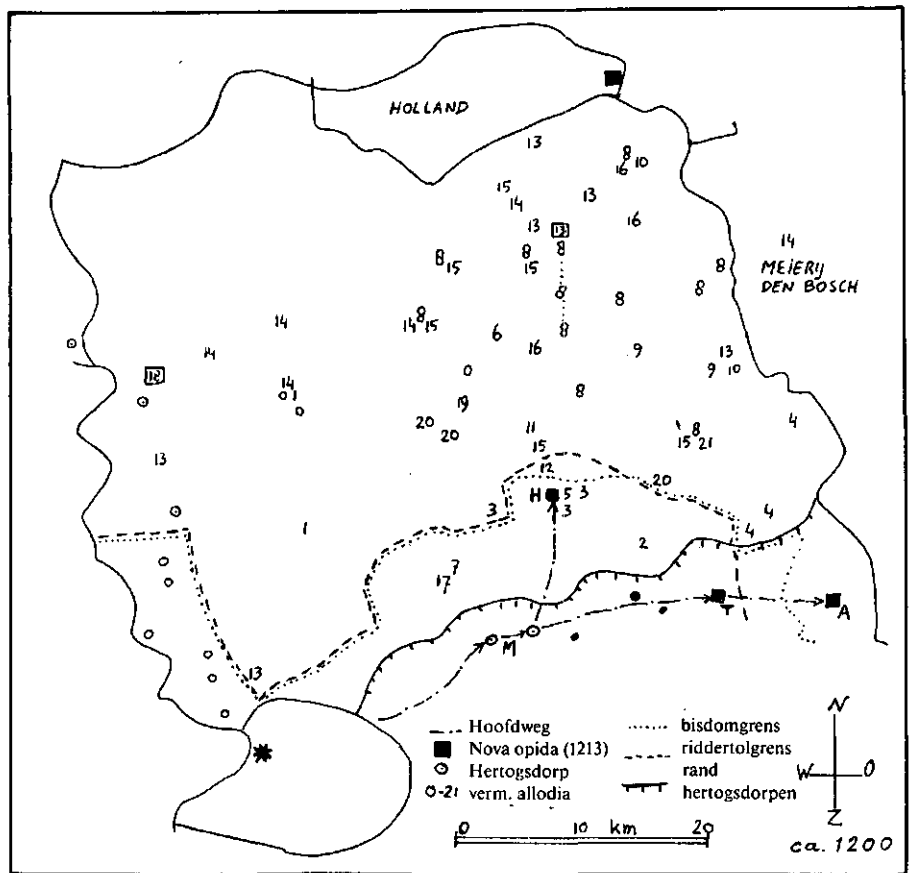
De vraag naar de ontwikkeling van de westelijke Kempen in de periode 250-1250 is dus niet alleen van binnen-Kempisch belang. Ze wordt ook gesteld op een hoger geografisch nivo, waar men oog heeft voor de contrasten en overeenkomsten in ontwikkelingen in de onderscheiden regio's van de Nederlanden.

Het hypothetisch ontwikkelingsmodel

De vroege middeleeuwen

Van Loon heeft in 1982, op grond van naamkundig onderzoek, betoogd dat het merendeel van de gronden van de villa (nu: binnenstad) Antwerpen reeds vanaf zeer vroege tijden in agrarisch gebruik was² (kaart 2). In een wat ruimere kring om Antwerpen liggen plaatsnamen waarin de naamselementen -heem -zele -inga (hoven, -rode) voorkomen. Dit zijn volgens Van Loon latere namen, al horen ze tot een type waarvan doorgaans wordt verondersteld dat het nederzettingen markeert, die in de merovingische of karolingische tijd gevormd zijn. Merksem en het aldaar gelegen Gheerbodighem behoren qua naam tot deze groep. Afgedwaalde namen van dit type zijn nog te vinden in Alphen en Mertersem (Princenhage), en misschien in Onderzeel in het zuiden van Kalmthout en

1. AGN 1:117, 125, 150-151; 2: 83 ev.
2. Van Loon, 1982.

3. 709 mei 21, Alfeim: Wampach, 1929, 1, 2, nr.16; Donar-zele, Helsen & Helsen, 220; 1359: Bettichoven, Van Loon, 1982, 35; Helsen & Helsen, 62 twijfelt; Leenders, 1982.

4. 869, Scots: Duvivier, 1865, 312.

5. voor 995, genoteerd in 1013 Gilisa, Trillmich.

6. Leenders, 1985b.

7. Zo bezat ene Arnoldus = O = een allodium in Kalmthout (1146 mrt 15: Erens, 1948-2, nr. 3), de kerk en een hoeve te Nispen en de kerk van Klein-Zundert (1157: Erens, 1948-2, nr. 9); ook Werner van Rijsbergen = I = bezat in Nispen een allodium (1159: Erens, 1948-2, nr. 11). Ene Wouter van den Dijke = 2 = bezat een hof met meer gronden, een molen en een kerkje te Merksplas (1148 apr 5, 1155: Goetschalckx, 1909, nr. 7 en 14). De

Bekhoven te Brecht.³ Op grond van historische documenten kunnen we aan de verzameling van vóór het jaar 1000 bekende oorden nog Schoten⁴, Gilze⁵ en mogelijk Baarle toevoegen. Na het jaar 1000 is de eerst volgende oudste vermelding eerst uit 1095: ons arbitraire eindjaar „1000” mag dus ook voor de hele 11e eeuw staan! Archeologisch hebben deze streken voor de periode tot 1000 niet veel extra's te bieden: Gilze, Alphen, Brecht leverden vondsten op, evenals het Markdal ten zuiden van Breda en de omgeving van Turnhout en Beerse. Opvallend is evenwel de concentratie vondsten op de Hoge Rand bij Bergen op Zoom, een streek die qua namen en documenten geen aanwijzingen voor bewoning in deze periode opleverde. De aanwezigheid van Schelde en steilrand moet hier een reeks aantrekkelijke vestigingsplaatsen opgeleverd hebben.

De konklusie moet zijn dat tot in de 11e eeuw deze streek nog merendeels wildert was, met een intensieve kleine bewoningszone in de directe omgeving van Antwerpen en enkele pioniers verspreid in het veld. Daar komt nog bij dat er staatkundig hoegenaamd niets geregeld was. Er was wel een „pagus Renensis” of „Rijen”, maar of dat buiten het kerngebiedje bij Antwerpen iets betekende, is maar zeer de vraag. De wildert was nog puur wildert, nog geen 's-heren wildert.

De 12e eeuw: expansie vanuit Antwerpen

In de 12e eeuw moet vanuit het Antwerpse kerngebied het achterland ontgonnen zijn in twee voor ons belangrijke richtingen. De ene richting was, en dat ligt voor de hand, langs de Schelde zeewaarts gericht. De tweede ging landinwaarts, langs de zuidflank van de waterscheiding tussen Schelde en Maas en tevens het Nethe-bekken in (kaart 3).

St. Michielsabdij te Antwerpen = 3 = verwierf op onbekende wijze, maar vermoedelijk uithanden van bezitters van allodia, hoven te Houterle onder Hoogstraten (1148 apr 5: Goetschalckx, 1909, nr. 7) en te Sneppel onder Loenhout, grond te Wortel met een deel van de tiend (1155: Goetschalckx, 1909, nr. 15) aldaar. Het kapittel van St. Servaas te Maastricht = 4 = bleek te Ravels en Eel gronden te bezitten (1165 mei 5: Erens, 1948-2, nr. 24). Plaatsnamen duiken als familienamen op: Gelmel = 5 = (kasteel van Hoogstraten; 1159: Erens, 1948-2, nr. 12); Rijsbergen = 6 = (1159: Erens, 1948-2, nr. 11); Brecht = 7 = (1173: Camps, 1979, nr. 69).

8. Te Baarle en Gilze bezat de abdij van Thorn = 8 = vanouds reeds de kerken, gronden en andere inkomsten: de hoeven van Hulten en Ulvenhout hoorden er toe en de twee parochies bestreken een immens gebied. Te Alphen bezat de abdij van Echternach = 9 = een belangrijk allodium, dat in 1175 (Erens, 1948-2, nr. 27) in handen kwam van de abdij Tongerlo. Het bezit van de Tempeliers = 10 = aldaar en te Oosterhout gaat vermoedelijk ook op allodia terug. In Meer huiste de familie Van Meer = 11 = die heel het dorp als haar eigendom beschouwde, terwijl mogelijk de familie Van den Houte = 12 = in Minderhout een belangrijke positie innam. In en bij Breda = 13 = lag het allodium van de gelijknamige heer, dat heel Breda, Teteringen en Terheijden en mogelijk een deel van Princenhage omvatte. Een ander deel van Princenhage behoorde tot de goederen van Gageldonk = 14 = en die van Burgst = 15 =. Deze goederen waren tegen 1198 al een Brabants leengoed, maar het is denkbaar dat ze eerder nog als allodium bestonden. Te Oosterhout bezat de heer van Strien = 16 = mogelijk een allodiale tiend (1199 nov 2: ARAG, NDH 1036,31). Te Brecht = 17 =, waar we heel weinig van weten, kunnen we veilig een of meer allodia veronderstellen. Ook het bezit van Nijvel = 18 = te Bergen op Zoom zal wel minstens tot de 12e eeuw teruggaan: de traditie wil zelfs minstens tot de 10e of anders de 7e eeuw terug! Ook de latere hertogelijke enklaves van Zundert = 19 =, Wernhout = 20 = en Baarle = 21 = kunnen (deels) op oude allodia terug gaan.

Tussen de Schelde en de hoge gronden strekte zich een deels met klei overdekte laagveenvlakte van wisselende breedte uit. Hierin kwamen enkele hoogveenplekken voor. Ten noorden van Zandvliet werd de overgang naar het hoge land gevormd door de steilrand, die hier en daar met markante kapen vooruitsprong in het Lage. Ten zuiden van Zandvliet werd het Lage begrensd door een lange en brede vlakke helling. Aan de voet daarvan kwamen enkele zandige opduikingen in het veengebied voor. Kapen en opduikingen werden basis voor bewoning en ontginning in dit gebied. Bedijking werd reeds vroeg ondernomen, eerst in de vorm van lokale ringdijken, later, vanaf het midden van de 12e eeuw, door het aaneendijken van deze ringdijken. Door de ontginning kwam deze streek meteen ook effectief onder het bereik van de macht van de markgraaf van Antwerpen, een functie die sedert 1106 door de graaf van Leuven werd uitgeoefend en later door de hertog van Brabant.⁶ Diens invloedssfeer reikte kennelijk tot in Schakerlo op Tholen, waar de Striene uit de Schelde aftakte.

In oostelijke richting ging de ontginning langs de weg die vanaf Antwerpen naar het oosten liep. Ze besloeg natuurlijk een strook terzijde van die weg. Langs deze weg vinden we enkele typische hertogsdorpen: Oost- en Westmalle, waar de hertog een jachtbos en een lastige meier had zitten, de kleine dorpen Vlimmeren, Beerse en Vosselaar; en vooral Turnhout, waar een tweede hertogelijk zwaartepunt kwam te liggen. Vanuit Malle ging het noordwaarts, naar Hoogstraten en Minderhout. Daar markeerde de Ibrugge over de Mark kennelijk het eind van de wereld. Hoogstraten, Turnhout en ook het iets verder oostwaarts gelegen Arendonk zouden in 1213 behoren tot de nieuwe „oppida libera” van de hertog: voorposten van zijn expansie in de Kempen.

In het noordelijk aangrenzende gebied bevond zich in deze periode een reeks allodiale grondbezitters. Dat waren lieden die blijkbaar op eigen gezag een stuk grond in bezit genomen en ontgonnen hadden. Daaruit was dan een kleinere of grotere nederzetting met akkers en beemden, soms met kerk en kasteel (of wat daarvoor door ging) voortgekomen. Van enkele van dergelijke allodiale grondbezitters, met name als ze zich als „heer” gaan gedragen, zijn archivalische sporen terug te vinden. Daarnaast kunnen er nog talloze „stille” allodia van puur agrarische aard geweest zijn, die misschien op den duur zelfs uitgroeiden tot complete dorpen. Wellicht is Brecht zo'n geval. Het gaat hier dus evengoed om een expansie van het bewoonde gebied, maar kennelijk zonder dat de hertog er controle over kon uitoefenen.⁷ Een datering van de vorming van deze allodia is nog niet mogelijk.

De merkwaardige uitstulping van het bisdom Kamerijk bij Antwerpen valt enerzijds mooi samen met de Antwerpse Polders en anderzijds met het ontginningsgebied ten oosten van de stad. De bisdomsgrens valt bovendien vrijwel samen met de grens van het gebied dat moest bijdragen in het onderhoud van de burcht van Antwerpen. Het aldus omsloten gebied is overigens ruimer dan dat van de pure hertogsdorpen. Anderzijds werden de Schelde-oever nederzettingen ten noorden van Zandvliet er niet door omsloten. Niettemin is het een illustratie van de groeiringen die we vanuit Antwerpen de Kempen in kunnen tekenen.

Maar ook ten noorden van deze Antwerpse invloedssfeer vinden we sporen van allodia.⁸ Daarvan noemen we de goederen van Strien, van Gageldonk, de Tempeliers en de heer van Breda. Andere allodia waren al voor 1000 aan kerkelijke instellingen overgedragen, zoals de abdijen van Thorn en Echternach. Van deze goederen is duidelijk dat ze bestonden uit een lappendeken van losse elementjes die soms heel verspreid lagen, niet alleen

alom in een dorp, maar over heel de streek.⁹ Daar de ontginningen en nederzettingen in deze tijd alle nog van beperkte omvang geweest zullen zijn, kunnen we ons nu de wildert voorstellen als een natuurlandschap dat zuinig doorspekt was met kleine nederzettinkjes en hier en daar een kerk of watermolen. Tussen groepjes van dergelijke elementjes was er een zekere band: alle Gageldonkstukjes hadden zelfde eigenaar of heer, alle Tempeliers-gronden hadden één heer enz. Maar dat alles lag door elkaar en van aaneengesloten „landen” was, zeker buiten het gebied van de hertogsdorpen, helemaal geen sprake.

Blijkbaar was de wildert in deze streek nog geen 's-heren Wildert: hij was nog vrij. Wie er een stukje uit ontgon, kon het zijn eigendom noemen. Het hertogelijk apparaat was nog niet zover ontwikkeld dat het aan dergelijke activiteit beperkingen kon opleggen, zoals de verplichting de grond van de hertog op erfcijs te nemen. Onder deze omstandigheden konden de beginnende dorpen ook gemakkelijk de omringende wildert als extensieve graasgronden voor het vee in gebruik nemen. Zo legden ze de basis voor hun latere rechten op de gemene gronden.

Een abrupte overgang tussen een dicht geoccupeerd gebied bij Antwerpen en een ijl bewoonde streek in het noorden zal er niet geweest zijn. Een beeld van de geleidelijke verdunning van de occupatie krijgen we door de parochiestructuur van rond 1200 te bestuderen (kaart 4). Er waren toen al betrekkelijk veel en kleine parochies binnen het Kamerijkse gebied. Daar omheen lag een band met wat grotere parochies. Verder in het noorden bestonden nog maar enkele hele grote en noordwaarts in het niets verdwijnende parochies.

Als we het hele beeld samen nemen, zien we in het achterland van Antwerpen en langs de Schelde tegen 1200 een groter gebied met dichte nederzettingen, dan rond het jaar 1000. Ten noorden van dit gebied lagen er verspreid talloze pioniers-nederzettinkjes, die nog niet hecht in het hertogdom verankerd waren en weinig bijdroegen in de hertogelijke inkomsten. Ook een rekonstruktie van de parochiegebieden uit de tijd rond het jaar 1200 leverde een zelfde beeld op.

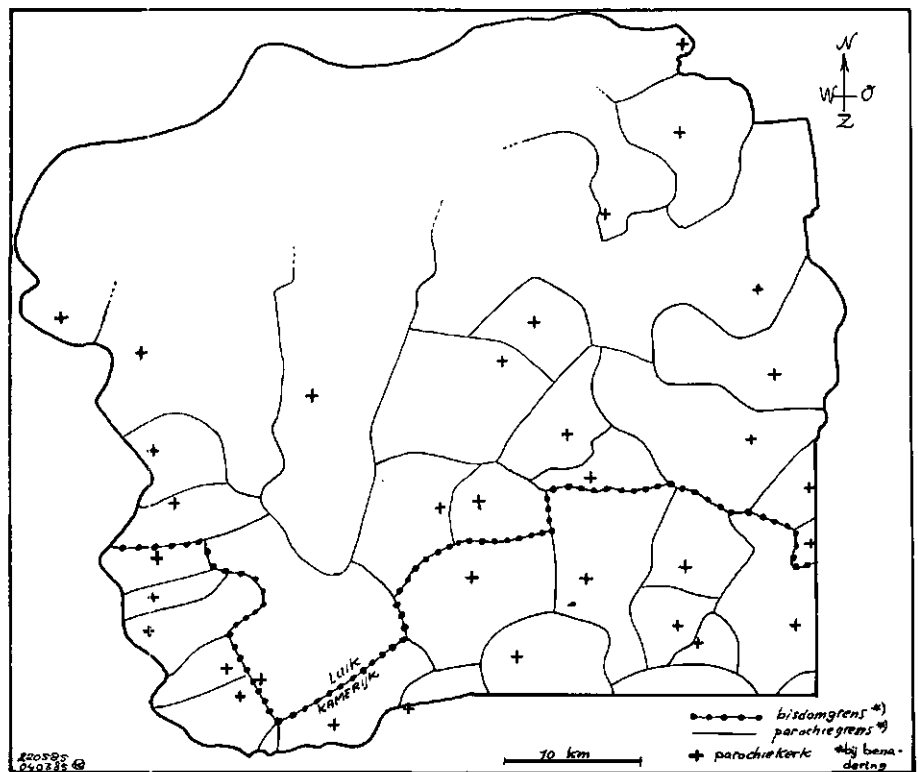
De 13e eeuw: konfrontatie noord-zuid

Rond 1200 krijgen we te maken met de territoriale expansie van de Brabantse hertog en de Hollandse graaf. In dat kader zijn allodiale heren bij de ene of andere zijde gaan aanleunen. Vermoedelijk gebeurde dat met Gageldonk, zeker met Breda. De positie van Breda was kennelijk belangrijk genoeg, om aan het nieuwe Brabantse leen Breda ook de „venne usque Striene” te verbinden: de venen tot aan het land of het water van Striene. In de praktijk lijkt dat de basis voor de uitbreiding van de macht van de heer van Breda over het hele hiervoor beschreven ijl met allodia doorspekte gebied te zijn, tot aan de omstreeks 1200 bevochten grens met het graafschap Holland. Binnen zijn nieuw gevormd territorium lagen her en der echter hertogelijke enklaves: we kunnen die zien als kleine allodia die al eerder tot leen van de hertog werden. Ze zijn in die zin een restverschijnsel. Andere allodia moeten later in het Land van Breda geabsorbeerd zijn. Naast zijn nieuwe leen bezat de heer van Breda nog vanouds het allodiale Schoten en Merksem, dat hij met de abdij van Villers moest delen. Van de hertog kreeg hij in 1213 ook Ossendrecht en Schakerlo als leen: die dorpen hoorden dus niet tot het „Land van Breda”, zoals Woensdrecht dat wel hoorde.¹⁰ Ze hoorden tot de hertogelijke invloedssfeer langs de Schelde!

Maar als de hertog in dat gebied zijn gezag al niet echt kon tonen, kon de heer van Breda dat dan wel? In 1213 blijkt dat de heer van Breda minstens twee „oppida” rijk is: dat moeten wel Breda en Bergen op Zoom geweest

9. Een uitgewerkt voorbeeld van Gageldonk: Leenders, 1977.

10. 1213 feb 24: Cerutti, 1965, nr. 15; 1250 mrt : Goetschalckx, 1909, nr. 110.

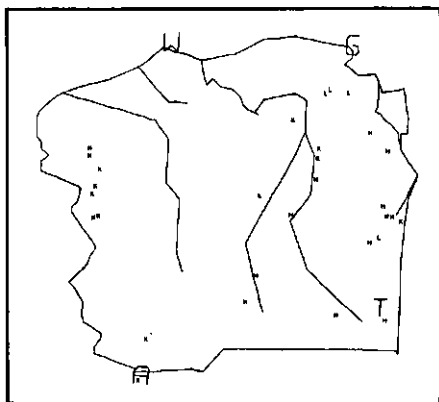

zijn. Daarmee volgde de heer van Breda de zelfde strategie als de brabantse hertog en de hollandse graaf. De hertog stichtte kort daarvoor onder andere in Hoogstraten, Turnhout en Arendonk „oppida libera”. De graaf van Holland gaf juist in dat jaar stadsrechten aan Geertruidenberg. De losse stukken van het politieke schaakspel werden dan wel opgesteld, van vlakvulling was nog amper sprake. Zo is het opmerkelijk dat het begrip „Land van Breda” eerst in 1232 opdook.¹¹ Nog opmerkelijker is het dat de heer van Breda pas echt iets met de grond tussen de ontgonnen plekjes ging doen in 1251. Tot dan toe bemoeide hij zich vooral met zaken als toezicht op andermans transacties en het inpikken van enkele oudere goederen ten eigen bate, zoals het bezit van Nijvel bij Bergen op Zoom en dat van Thorn te Gilze en Ulvenhout. Ook gaf hij enkele reeds in cultuur gebrachte gronden uit handen: een allodium en een hoeve te Alphen aan Tongerlo¹² en een erfpacht op een hoeve te Chaam.¹³ Te Zandvliet nam hij deel aan bedijkingswerken, wat hem daar enig bezit en heerlijke rechten opleverde. Het is net of hij nog aan zijn oude status van allodiaal heer moet ontgroeien om tot territoriaal heer te worden.

Ca. 1245: De overgang naar de ontginningsgolf

Vanaf 1245 kwam er verandering. In die tijd werd ten noorden van het oude Ekeren, dat op een vooruitspringende landtong in de Antwerpse Polders stak, de ontginning van de grote hellingvlakte aangevat. Daardoor ontstonden er twee groepen van ieder drie vakken met strookvormige percelen. In iedere groep vinden we dezelfde heren terug: G. v. Attenhoven, de heer van Mechelen en de Hertog. De heer van Breda nam in beide laatste delen in de ontginning deel: hij blijkt er weldra enkele tienden te hebben. Een groot vak om het oude Ekeren bleef buiten deze verdeling en was mogelijk tegen 1245 reeds ontgonnen. Ten noorden van deze activiteit bij Ekeren, werd het blok van Stabroek onder leiding van Hugo Nose vanuit Lillo ontgonnen.¹⁴ Dit maakte dat de oostgrens van de polderdorpen hier

11. 1232 dec 6 : Cerutti, 1956, nr. 20.
12. 1204 : Erens, 1948-52, nr. 51; 1216 : Erens, 1948-52, nr. 71.
13. 1243 jun : Cerutti, 1956, nr. 25.
14. Leenders, 1985b.

H = Merovingisch
 K = Karolingisch
 L = Vroege m.e.

kaart 5 vondsten mero, karo, vme

plots de helling opschiet. De bisdomsgrens volgde getrouw deze ontwikkeling.

Van Attenhoven is, net als Nose, kennelijk een grootschalig denkende ontginner van de oude stempel: ontgin maar een stuk grond en beschouw die grond daarom als je eigendom. Maar kennelijk kon dat niet meer: Nose stootte zijn neus bij de hertog, Van Attenhoven bij de Paus en later bij de heer van Breda. Deze ondernemers raakten geheel of deels hun onderneming kwijt wegens het zomaar ontginnen van grond en het stichten van een parochie. Blijkbaar begon het wildernisregaal nu eindelijk effectief te worden!

In 1251 gaf de heer van Breda zijn landmeters opdracht om voortaan de woeste gronden uit te geven aan wie er wat van wou ontginnen, om die gronden dan in te meten en het cijnsboek te noteren, opdat men jaarlijks een cijns zou betalen. Nu wordt het wildernisregaal zelfs nog efficiënt ook! Alhoewel eerst in 1284 blijkt dat de hertog een gelijkaardige opdracht aan zijn rentmeester gaf, lijkt het onwaarschijnlijk dat de hertog, wat betreft de aanpak van de wildert als potentiële inkomstenbron, meer dan 30 jaar achter liep op zijn vazal in Breda.¹⁵ We mogen aannemen dat ook de hertog tegen 1250 op dit spoor gezet is. Het inzetten van deze politiek kan samenhangen met het vrij verklaren van onderdanen van de hertog in 1245 en van de heer van Breda in 1246, al is het maar dat beide maatregelen de periode van grote expansie in het noorden inluidden.¹⁶

De inning van een vergoeding voor het gebruik van de vroonte was een uiting van het effectief uitoefenen van het wildernisregaal. Uit het feit dat deze vergoeding in het land van Bergen op Zoom „Bamisbede” en in het Land van Breda „Jaarbede” genoemd werd, zou afgeleid kunnen worden dat deze heffing eerst na de verdeling van de wildert tussen Breda en Bergen op Zoom, 1290, ingevoerd werd. Kennelijk bestond de heffing al in 1300 te Roosendaal. Anderzijds was de betaaldag wel gelijk: op Sint Baafsdag. Dat kan weer wel duiden op een gemeenschappelijk ontstaan, dat voor 1290 zou liggen. Sint Baaf als patroonheilige/cijnsdag lijkt overigens een vlaamse invloed, welke dan toch niet ouder dan 1263 (eerste verkoop van moeren aan Vlamingen) zou zijn.

Hoe staat het nu met de archeologische gegevens?

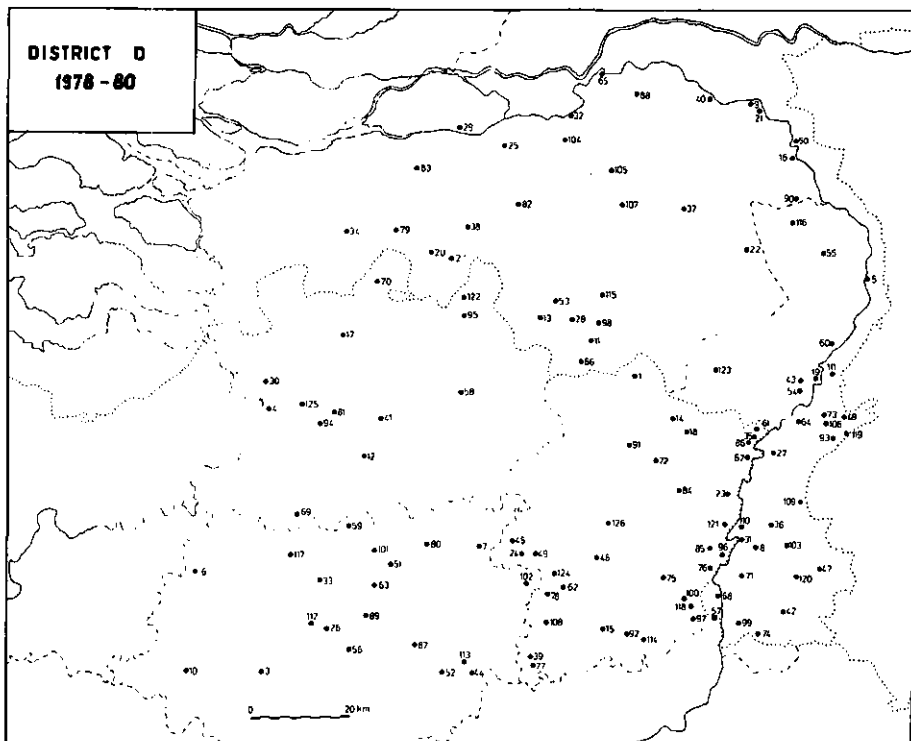
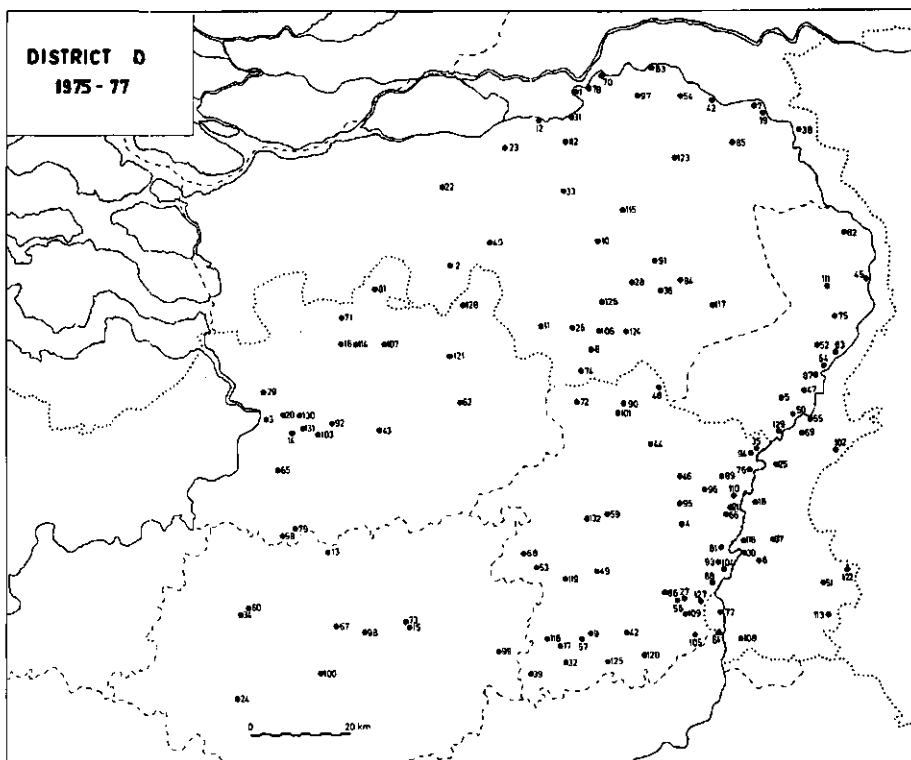
Het „archeologisch hiaat”

In het hypotetische beeld dat ik schetste, komen enkele zaken aan de orde die nadere toetsing behoeven. Bijvoorbeeld de introductie van „allodia” als pioniers en de „vrije wildert” tot ca 1245. Bovendien moeten de allodia nog goed geïnventariseerd en kritisch getoetst worden. Dit is een onderzoek waar ik de komende tijd aan wil werken. Het optreden van de pioniers en de primaire dorpsvorming moeten nog helemaal gedateerd worden. Die datering kan deels geschieden via naamkundig onderzoek, maar zal ook moeten steunen op archeologische gegevens.

Zo komen we aan de vraag: hoe is het gesteld met de archeologische gegevens betreffende deze streek? Uit kaartjes met de archeologische gegevens over deze periode wordt duidelijk dat er relatief weinig vondsten bekend zijn (kaart 5). De vondstenarmoede geldt evenwel voor alle perioden. De vondstenrijkdom in westelijk Noord-Brabant is gering, vergeleken bij de Meierij. Uit de vondstenkaartjes voor heel de Kempen, die regelmatig in het tijdschrift *Helinium* verschijnen, blijkt dat bij de recente vondsten het hiaat nog steeds aanwezig is en dat dit hiaat zich ook in België nog een eind uitstrekt (kaart 6). Waar ligt dat nu aan? Soms hoort men wel beweren dat de vondsten er onder het kleidek bedolven zouden liggen. Wie

15. 1251 jul 7 : Cerutti, 1956, nr. 30; 1284 apr 18 : Goetschalckx, 1909, nr. 322 en 323.

16. 1245 mei 9 : Goetschalckx, 1909, nr. 97; 1246 apr 25 : Van den Nieuwenhuizen, 1976, nr. 29.

wat beter van de geografie van deze streek op de hoogte is, weet dat er, naast de kleiige noordwesthoek ook nog een uitgebreid zandgebied ligt. En ook in dat zand werd maar weinig gevonden. Wat is er aan de hand?

Door Verhagen werd in 1970 voor het eerst in ons onderzoeksgebied dit „archeologisch hiaat” gesignaleerd. Onlangs werkte hij die these verder uit.¹⁷ Hij bevestigde de algemene opvatting dat er in de streek ten westen van Breda weinig archeologische vondsten gedaan zijn. Maar Verhagen bestreed gelijktijdig de stelling dat die geringe vondstendichtheid te wijten zou zijn aan gebrek aan onderzoek. Het is zijn mening dat de opvallende verschillen in het voorkomen van bewoningssporen uit de pre- en protohistorie tussen westelijk Noord-Brabant en het grootste deel van de rest van de provincie Noord-Brabant, alsook de duidelijke verschillen die er in deze zijn tussen de regio's onderling binnen het gebied van westelijk Noord-Brabant, in laatste instantie grotendeels hun verklaring vinden in verschillen in geologische opbouw en in geomorfologische verschillen. Meer in het bijzonder denkt hij daarbij aan de vroegere veenbedekking, maar ook wijst hij op andere fysisch-geografische omstandigheden die de bewoonbaarheid en de vondstmogelijkheden beïnvloeden.

Om een beeld te krijgen van heel het vondstenmateriaal uit het onderzoeksgebied, werd met de dokumentatie van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, het repertorium van Bauwens-Lesenne¹⁸ en de index op „Archeologie”¹⁹ een inventaris opgezet. Daarbij werd van iedere vondst of vondstengroep de plaats in ruimte en tijd vastgelegd. Voor ons onderzoek was deze zeer grove informatie voldoende.

Interpretatie van het archeologisch hiaat

Na enige vergelijken bleek dat het archeologisch hiaat zowel *in de ruimte* als *in de tijd* goed afgebakend kan worden. In de tijd beslaat het de bronstijd tot en met de vroege middeleeuwen; in de ruimte juist het gebied waarin we in een in 1986 afgesloten studie grote veencomplexen aantoonde (kaart 7). Wel moet aangetekend worden dat het jonge kleigebied in het noorden voor alle tijden voorafgaand aan de late middeleeuwen vondstloos is. De afdekkende kleilagen zullen daar wel debet aan zijn. In de Noorderkempen ontbreken voorts de laat-middeleeuwse vondsten geheel. In de geraadpleegde overzichten werden die niet opgenomen en het betreft hier ongetwijfeld een instrumenteel effect. Het „archeologisch hiaat” moet ontstaan zijn doordat de mens het veengebied meestentijds meed.

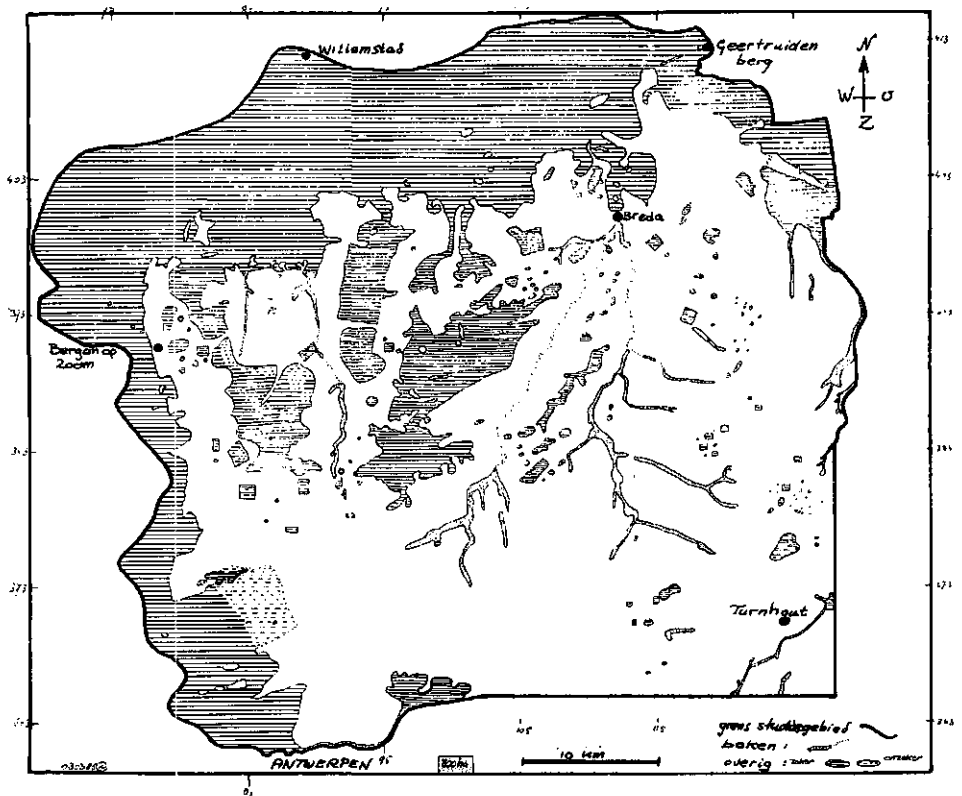
Bovendien werd hetgeen hij er achterliet (vis- en jachtgereedschap?) later „verpakt” in turf geëxporteerd naar de vuren van Vlaanderen en Brabant. Alhoewel deze constatering een schitterende ondersteuning voor Verhagen's interpretatie van het archeologisch hiaat lijkt, moeten daarbij toch enkele kanttekeningen gemaakt worden. We konden aantonen dat niet heel dat gebied met veen bedekt was, dat er zelfs belangrijke gebieden waren waar we slechts ca. 5% veenbedekking konden aantonen. Toch zijn dat geen vondsten-eilanden in het archeologisch hiaat. Op de oevers van de Roosendaalse beek vanaf Kalmthout tot voorbij Roosendaal zou, als onze veenkaart juist is, ampele gelegenheid voor vroege bewoning geweest moeten zijn, waarbij de beek de toegankelijkheid en ontwatering verzekerde. Toch is daar niets gevonden! Thans vinden ten zuiden van Roosendaal grote stadsuitbreidingen plaats, maar berichten over vondsten of zelfs maar zoekactiviteiten bereikten ons niet. Ook het kerngebied van Wouw en westelijk Roosendaal, dat kennelijk vroeg in de 13e eeuw opgekomen is en weldra erg ver ontgonnen werd, leverde geen archeologica van enig belang op. Langs de westhelling van de Hoge Rand van Bergen op Zoom zijn in ieder dorp wel enkele vondsten uit de hiaatperiode gedaan, maar als de

17. Verhagen, 1970; Verhagen, 1972; Verhagen, 1984.

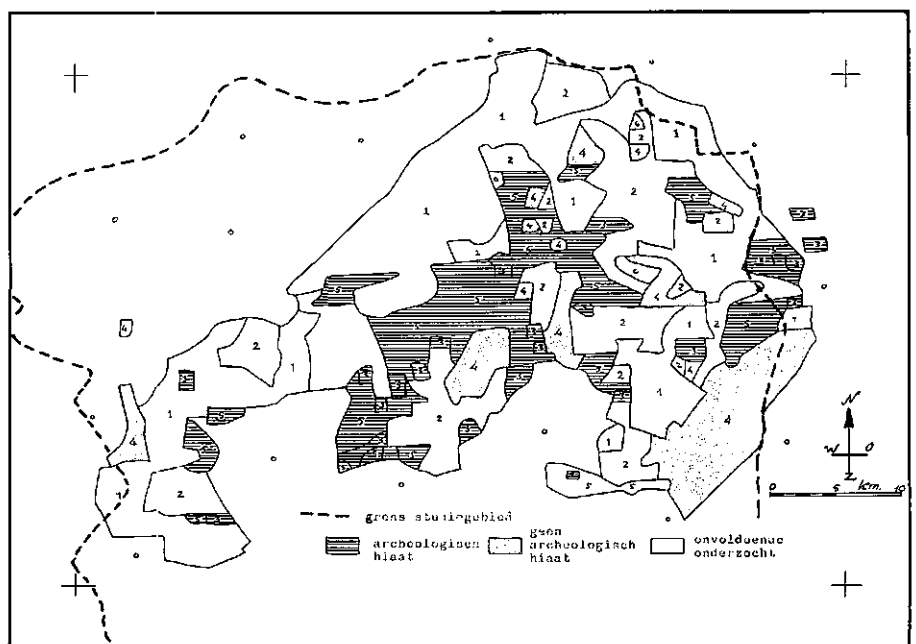
18. Bauwens-Lesenne, 1965.

19. Corbiau & Janssens, 1980.

kaart 7 veenkaart

kaart 8 zoekdichtheid

kwantiteit in de beschouwing betrokken wordt, blijft ook daar de vondstenrijkdom – juist in een ideale vestigingsstrook – erg schamel. Deze constatering bracht ons ertoe Verhagen te vragen om een kaart van de zoekintensiteit te vervaardigen. Samen met de heer L. Moelands²⁰ stelde hij een kaart op die interessante gegevens naar voren brengt en een belangrijke kanttekening bij Verhagens' jongste boek betekent (kaart 8). Verhagen en Moelands onderscheidde zes gebiedstypen:

- 0) geen gegevens bekend (voornamelijk België en de streek ten NW van de spoorlijn Moerdijk-Bergen op Zoom).
- 1) spaarzaam onderzochte gebieden.
- 2) gebieden waarin alleen bij grote werken opgelet is voor zover de tijd dat toeliet. Deze gebieden zijn niet systematisch en onvoldoende onderzocht.
- 3) gebieden met redelijk intens onderzoek, waar wel steentijdvondsten gedaan zijn, maar geen jongere, behoudens laat middeleeuws en jonger.
- 4) gebieden met redelijk intens onderzoek die vondsten uit alle perioden opleverden.
- 5) gebieden met redelijk intens onderzoek doch waar toch niets gevonden werd.

Voor onze vraagstelling is van belang waar nu het archeologisch hiaat schuil gaat. Gebiedstypen 0, 1 en 2 kunnen dan als „onzeker” buiten beschouwing blijven. Het archeologisch hiaat komt er sterk naar voren in gebiedstypen 3 en 5, terwijl gebiedstype 4 er juist een tegenhanger van is: daar is positief géén hiaat aanwezig.

Op deze manier geïnterpreteerd, blijkt dat Verhagen en Moelands een groot archeologisch hiaatgebied plaatsen in de grote moerzone tussen Wuustwezel en Princenhage. Opmerkelijk is echter dat zij er Princenhage grotendeels bij tellen, terwijl dat toch een „oud” dorp lijkt. Recent onderzoek bracht nu ook hier vondsten uit alle perioden sinds de ijzertijd aan het licht. Voor de veenlobben van Rucphen, Roosendaal-oost en Kalmthout-Halsters Laag geven zij maar fragmentarisch informatie, die wel steeds op een archeologisch hiaat wijst. Opmerkelijk zijn voorts twee relatief grote hiaatgebieden in het oosten van het studiegebied, op plaatsen waar wij geen veen van betekenis zagen. De spreiding van de niet-hiaat-gebieden sluit beter aan bij onze veen-bevindingen. Alleen ten zuidoosten van de lijn Wuustwezel – Terheijden is er sprake van een verspreid voorkomen van grotere en kleinere voortdurend bewoonde gebieden; in het westen vinden we iets dergelijks alleen aan de Hogere Rand. Onze bedenkingen, die aanleiding waren voor het vervaardigen van de zoek-intensiteitskaart, blijken overigens terecht: het gebied van Wouw-Rosendaal-Nispen is inderdaad onvoldoende onderzocht. Zelfs het huidige gewoet in de bodem bij Roosendaal schijnt geen archeologen aan te trekken!

Niettemin stellen we vast dat het archeologisch hiaat een reëel gegeven is, waarvan de geografische omvang door nader archeologisch onderzoek verder gepreciseerd zou moeten worden. De realiteit van het hiaat is op zich een belangrijk gegeven, dat het trekken van nieuwe conclusies toelaat. De ligging van de gebieden waar dit hiaat optreedt, vallen over het algemeen op plaatsen waar wij een voormalige veenbedekking reconstrueerden.

Bovendien vallen de „niet-hiaat-gebieden” steeds buiten onze venen. Dit opent de mogelijkheid het begin te dateren van wat we de „veendominantie” zullen noemen. Daarmee bedoelen we de periode waarin de venen dermate uitgestrekt werden, dat ze hinderlijk werden voor de prehistorische mens. Het begin van de veendominantie valt blijkbaar samen met de overgang van neolithicum naar bronstijd en kan dus op ongeveer 2100 v. Chr. gedateerd worden.

20. De heer L. Moelands is reeds geruime tijd korrespondent van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek voor Breda en omgeving. Hij verzamelt bovendien gegevens over vondsten van anderen in dat gebied.

Op deze manier kan het archeologisch hiaat wellicht zelfs extra informatie bieden over de verdwenen venen, toch blijkt inmiddels dat de westelijke Kempen nog steeds te weinig aandacht krijgen van archeologen. Als we de hypothese van het archeologisch hiaat toepassen op onze veenreconstructie, dan kan voorspeld worden dat er in een aantal gebieden wel degelijk van alles gevonden kan worden, van misschien wel paleolithicum doorheen alle perioden tot heden; op andere plaatsen „slechts” steentijdmateriaal. Als of dat niet genoeg is! Bedacht dient te worden dat in het gebied ten westen en noordwesten van de spoorlijn Kalmthout-MOerdijk amper of niet gezocht is, met uitzondering van wat speldeprikken op de steile rand tussen Zandvlied en Steenberg. Ook oostelijk van dit rampgebied vallen er nog veel gaten in de kaart van de onderzoeksdichtheid: ook daar valt nog veel te doen. *We moeten daarom vaststellen dat het beeld van de pre- proto- en vroege historie in dit gebied volstrekt onvolledig is ten gevolge van dit ontbreken van voldoende vlakdekkend archeologisch onderzoek.*

Nader onderzoek gewenst

We formuleerden een interessante vraag naar de ontwikkeling van de westelijke Kempen gedurende de periode 250-1250. Om daarop een deugdelijk antwoord te vinden, is nader onderzoek nodig. Dit onderzoek zal historisch, naamkundig, palynologisch en archeologisch van aard moeten zijn. Een ontwikkelingshypothese stellen is geen kunst, het toetsen is hier het grote probleem. We hebben immers vastgesteld dat de onderzoeksdichtheid van de streek op archeologisch gebied zo zeer te wensen overlaat dat er voor grote gebieden werkelijk geen enkele steekhoudende uitspraak te doen is op basis van archeologische gegevens. Hoe kunnen we het ontbreken van de archeologie als bruikbare en betrouwbare bron voor de pre- en proto-historie en de westelijke Kempen op redelijke termijn verhelpen?

1. Er zou een algehele archeologische veldverkenning georganiseerd kunnen worden. Maar we praten over een gebied van 2500 km²: een dergelijk monsterproject is op korte termijn niet haalbaar.

2. In zo'n geval ga je over op een steekproef gevolgd door gericht detail-onderzoek. Begonnen zou moeten worden met een verkenning, bestaande uit een archeologische veldverkenning in random gekozen kilometervakken, waarvan ook geologische, bodemkundige, landschappelijke en historische gegevens verzameld worden. Deze steekproef zou aangevuld moeten worden met twee welgekozen continue stroken. Op grond van de bevindingen uit deze verkennende fase, zou dan gericht gedetailleerd onderzoek op geselecteerde plekken kunnen volgen.

3. Een derde benaderingswijze zou gebaseerd kunnen worden op het gegeven dat de oudere nederzettingen in de regel aan of bij een beekdal liggen en dat in dat beekdal onder de beekklei vaak venige lagen al interessante pollenprofielen opgeleverd. Door heel systematisch ter hoogte van ieder van de oudere gehuchten te trachten een bruikbaar pollenprofiel te verkrijgen, zou een algemeen beeld van de ontginningsgeschiedenis op te bouwen zijn. Juist door de combinatie van de grootschaligheid van de waarneming door middel van pollen met een groot aantal meetpunten, zal een statistisch relevant beeld van de ontginningsactiviteit in deze periode verkregen kunnen worden. Daarbij is van belang dat de pollenprofielen in de regel zelfdaterend zijn met als merktekens het einde van de bewoning ca.

ARCHIEVEN

ARAG: Algemeen Rijksarchief Den Haag
NDH: Nassau Domeinen, inv. Hingman.
NDI: Nassau Domeinen, inv. Drossaers, inventarisnummer.
VTH: Verzameling Topografische kaarten Hingman.
RAB: Rijksarchief te Den Bosch
PF: Archief Rentmeesters Prins Frederik.

275 en de introductie van de boekweit, dat is hier ca. 1400/1420. De pollenprofielen zouden tevens de ontwikkeling van het natuurlandschap beschrijven: hoe verging het de bossen, wanneer werd de heide gevormd? Ook zullen ze gegevens opleveren over de gewaskeuze en daarmee indirect de landbouwtechniek in deze periode. Op grond van bijzondere pollenprofielen zou eventueel tot nader archeologisch onderzoek in de nederzettingsgebieden zelf gekomen kunnen worden.

Deze 3e methode heeft tot voordeel dat het veldwerk vrij beperkt is en dat in ieder geval informatie verkregen wordt. Immers, zelfs een uitkomst die zou luiden „voor 1200 woonde er niemand”, zou een zeer belangrijk resultaat zijn! Bovendien is het onderzoek niet destructief en vanuit archeologisch oogpunt typisch verkennend van karakter. In die zin kan dit onderzoek ook bijdragen aan het beschermen van wetenschappelijk interessante archeologische terreinen, welke door het volstrekt onvoldoende onderzoek tot nu toe aan de aandacht (en bescherming) ontsnapt zijn. Een groot nadeel is evenwel het bewerkelijke pollentellen.

Hoe we dit ook aanpakken, het blijft een reuze-klus. Gezien het archeologisch en landschappelijk irrelevante verloop van de rijksgrens, zou dit onderzoek zich ter weerszijde van die lijn dienen uit te strekken. Daarom zou dit gericht en gecoördineerd onderzoeksproject naar de archeologie van deze streek uitgevoerd moeten worden door enkele van de archeologische instituten in beide de Nederlanden.

Literatuur

- Bauwens-Lesenne, M. Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in de provincie Antwerpen (vanaf de vroegste tijden tot de Noormannen). Nationaal centrum voor oudheidkundige navorsingen in België. Oudheidkundige repertoria, reeks A; bibliografische repertoria, VI, Brussel, 1965.
- Bolckmans, J. Het dubbeldorp Westmalle – Zoersel. Oudheid en Kunst XLII (1959) 5-58.
- Buiks, Chr. Het middeleeuwse landschap in de Baronie van Breda. BH XXXVII (1985) 27-34; 50-58; 98-109.
- Camps, H.P.H. Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I de Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert). Den Haag, 1979.
- Cerutti, F.F.X. Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda. I, Utrecht, 1956.
- Corbiau, M.-H., Janssens, D. Index Locorum 1938-1977. Brussel, 1980.
- Diemont, W.H. Heidevelden veranderen. Kijk op de heide in het verleden. Ts. Kon.Ned.Heidemij XCV (1984) 315-318.
- Dirven, H., K.A.H.W. Leenders. De gemeentegrens van Rijsbergen en Princenhage (nu Breda) of de limite tussche Haege en Rijsbergen. Hage nr.8 (1973)4-39.
- Dorsser, J.H. van. Het landschap van westelijk Noord-Brabant. Utrecht, 1956.
- Duvivier, C. Recherches sur l'Hainaut ancien du VII en XIIe siecle. Brussel, 1865.
- Enklaar, D.Th. Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen. Utrecht, 1941.
- Erens, A. De oorkonden der abdij Tongerlo. Tongerlo, 1948-1952.
- Goetschalckx, P.J. Oorkondenboek der witheerenabdij van St. Michiels te Antwerpen. Ekeren-Donk, 1909.
- Goetschalckx, P.J. en Van Doninck. Oorkondenboek der abdij van St. Bernaards aan de Schelde/. Antwerpen, 1926.
- Gorp, J. van. Donk-namen in de provincie Antwerpen. Leuven, 1935.
- Gysseling, M. Corpus van middel nederlandse teksten. I, Corpus van middel nederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks I, Ambtelijke bescheiden. Den Haag, 1977.
- Helsen, A.-M. en J. Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen. Leuven, 1978.
- Koch, A.C.F. Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I, eind van de 7e eeuw tot 1222. Den Haag, 1970.
- Miraeus, A. Opera Diplomatica et historica. Leuven, 1723.
- Leenders, K.A.H.W. Princenhage: een dorp met twee namen. Naamkunde XIV (1982) 220-230.
- Leenders, K.A.H.W. Gageldonk. Hage VII (1977) nr.21.
- Leenders, K.A.H.W. Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250 – 1750. handschrift, Rotterdam, 1985. (1985a).
- Leenders, K.A.H.W. De Antwerpse polder in de middeleeuwen. Ontginning, bedijking en overstromingen. Ts. BEVAS LIV (1985) nr. 143-77. (1985b).
- Leenders, K.A.H.W. Nieuwmoer. Monumenten en Landschappen V (1986) nr.2, 36-45.
- Leenders, K.A.H.W. Verdwenen veen en ontbrekende archeologica. Noordbrabants Historisch Jaarboek 4 (1987) 9-22.
- Leenders, K.A.H.W. De Brouwersmoeren en de Bredase Turfvaart. Engelbrecht van Nassau III (1984) nr.4, 12-16.
- Loon, J. van. Antwerpens vroegste geschiedenis in het licht van de plaatsnamen. Bijdragen hertogdom Brabant 65 (1982) 3-39.
- Meijers, E.M. Ligurisch erfrecht in de Nederlanden. I, West-Brabant. Haarlem, 1929.
- Mieris, F. van. Groot Charterboek der graaven van Holland en Zeeland. Leiden, 1753.
- Mys, M. Bijdrage tot de geomorfologie van het duinlandschap van de

- Kalmhoutse Heide. Brussel, 1974.
- Nieuwenhuizen, J. van den.
Oorkondenboek van het Sint-Elizabethshospitaal te Antwerpen (1226-1355). Brussel, 1976.
- Oosten, M.F. van. Invloed van de bodemgesteldheid en de waterhuishouding op het agrarische landschap rondom Wouw. Wageningen, 1975.
- Trillmich, W. ed: Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Darmstadt, 1957.
- Verbraeck, A., Bisschops, J.H. Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1: 50.000. Blad Willemstad Oost (43 0). Haarlem, 1971.
- Verhagen, J.H. De schaarste aan archeologische vondsten in westelijk Noord-Brabant. Brabants Heem XXII (1970) 135 – 142;
- Verhagen, J.H. Archeologische vondsten schaars in West-Brabant. De Spijker XXIX (1972) 1 – 7;
- Verhagen, J.H. Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant. Waalre. 1984. (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem nr.24).
- Vervloet, J.A.J. Het zandlandschap. In : Het Nederlandse landschap. Utrecht, 1986.
- Visscher, H.A. De landschappen van het Beneluxgebied. Een geografische verkenning. Utrecht/Antwerpen, 1969.
- Wampach, C. Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter. Luxemburg, 1929.
- Zagwijn, W.H.e.a. Atlas van Nederland, deel 13: Geologie. Den Haag, 1985.
- Zonneveld, I.S. Studies van landschap, bodem en vegetatie in het westelijk deel van de Kalmthoutse Heide. Boor en Spade XIV (1965) 216-238.